

Szerepek és stratégiák

Identitáson innen

A szovjet rendszerű társadalmakban a független gondolkodás csak korlátozott mértékben volt megengedve, az ellenzékiesség azonban valamilyen formában – a legsötétebb éveket kivéve – mégis létezett. A hatalomnak, ha nem másért, a megismétlődő ördögüzési szertartások megrendezéséhez volt szüksége a változatosságra.¹ Az ellenzék – többnyire pártellenzék – azonban a kielezített válságidőszakokat kivéve sohasem intézményesült, és nem rugaszkodott el a hivatalos ideológiától. Ehhez képest paradigmaváltást jelentett az ellenzéki értelmiségi mozgalmak megjelenése a hetvenes évek közepén Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon. A polgárjogi csoportok és szervezetek a rendszeren kívüli ellenzékiességet képviselték, ráadásul úgy, hogy semmiféle kontinuitást nem vállaltak a rendszer előtti tradicionális politikai áramlatokkal. A demokratikus mozgalmak a helsinki okmány szellemében fogantak, eltérően azonban a nyolcvanas évek elején szerveződő béke- és zöldcsoportoktól, amelyek alapján nyugati ihletésűek, a kelet-európai posztstalinista rendszer sajátos termékei. Az új, rendszeren kívüli ellenzékiességek volt egy a korszakon áthúzódó lényeges összetevője. Elfogadták a stabilitás premisszáját és még a legkielemezettebb helyzetekben is erre építették stratégiájukat, ezért cserébe nemzetközi legalitást kaptak. A status quo elfogadása tehát – kiváltképpen Magyarországon – kiszélesedő politikai mozgásteret jelentett a másként gondolkodók számára. A Helsinki által biztosított stabilitásnak emellett fölszabadító ereje is volt, méghozzá az állampolgári jogok gyakorlásának a korábbiaknál jóval szélesebb körén belül, hiszen azt 34 ország nemzetközi megállapodása garantálta.²

A kelet-közép-európai régiók kezdeményezése-

iben fellelhető olyan közös vonások, mint a fellépés hozzávetőleges egyidejűsége, az újbaloldali vagy marxista eredet. Ezen túl azonban igen lényegesek a különbségek is, amelyek döntően az adott ország berendezkedésének jellegével, az ellenzéki politizálás hagyományaival magyarázhatók és a politikai kultúra gyökereiben rejlenek. Ugyanakkor az aktuális hatalmi és társadalmi konfliktusok is más-más természetű és nagyságrendű feladatok elé állították az egyes mozgalmakat és azok teoretikusait. (Elég talán arra utalni, milyen mértékben tért el a lengyel és magyar politikai helyzet a hetvenes évek második felében, mennyire eltérő volt az állam és társadalom viszonya a konfliktusok felé sodródó Lengyelországban és a „szélnyélben” nyugvó Magyarországon. Ezzel magyarázhatóan mennyire előrehaladott volt szervezetsége a lengyel KOR-nak akkor, amikor a magyar szamizdat-írók még csak a „Napló”-t írták.)

A kétségtelen fáziskésés a lengyel és a cseh társmozgalmak ébredéséhez képest tehát visszavezethető az ellenzéki politizálás hagyományaira – vagy éppen annak hiányára –, az 1956-ot követő eredményes kádári konszolidációra, amely – az értelmiséggel, illetve annak reprezentánsaival kötött kompromisszumnak köszönhetően – eredményesen hibernálta az ellenzékiességet Magyarországon. Ezért aztán nem lehet meglepő, hogy miközben a cseh „kispolgárok” (Charta 77) jogi intézményeket kerestek, a lengyel csoportok szociális kereteket igyekeztek felépíteni, erkölcsi, politikai maximumokat próbáltak a társadalom elé állítani, a magyar másként gondolkodó értelmiség szerepet keresett, játszott, illetve szalasztott el.³

A kelet-európai ellenzéki mozgalmak sajátossága – nevezetesen, hogy megjelenésük elsősorban ideológiai fordulatot jelentett – a magyar szamizdatosok körére csak fenntartásokkal fogadható el.

¹ Bence György és Kis János („Marc Rakovski”): A szovjet típusú társadalom marxista szemmel. MFK 5.

² Kenedi János: A magyar demokratikus ellenzék

válsága 1984-ben. In: A halál és a leányka. Századvég, 1992.

³ Pernecky Géza: Mit ér a magyar, ha – „kéziratosat” ír? Mi, kelet-európaiak. MF 3. 1979.

Erre mutat rá Faragó Béla, amikor azt elemzi, hogy bár a margóra kerülés egyik oka az ideológiai csömör, a marxizusból való kiábrándulás, a következmény egyeseknél azonban – még ha csak átmenetileg is – egyenesen a gazdasági reform elvetése lesz.⁴ Az ellenzéki mozgalmak programjában valóban a demokrácia kerül a szocializmus elé, ezzel azonban még korántsem zárták ki annak megvalósulását. A változás, véleményem szerint, elsősorban a kritikai, társadalomtudományos értelmiség szociológiai helyzetében és szerepfelfogásában zajlott.

A másként gondolkodó értelmiség kialakulásában mindenekelőtt nagy szerepet játszott a szocializmus „történefilozófiai moratóriumának” vége, ennek tudatosodása, amit a hetvenes évek elejének reformellenes fordulata még fel is gyorsított. A megkeményedő hivatalos politikai és tudományos hierarchia nem kínált bőséges identifikációs lehetőséget és szakmai karriert a humán értelmiség számára.

A „disszidencia” létrejöttéhez, a hivatalos világgal való szakításhoz a valódi lökést Magyarországon az adta, hogy a fiatal társadalomkutatók, bölcsészek meghatározott köre nem találta helyét a kádári konszolidáció által kínált szerepválasztékon belül, alapvetően azért, mert a szocializációjukhoz, ambíciójukhoz mért választási lehetőségek kimerültek. Ezt jelezte a budapesti iskola reprezentánsainak emigrációba kényszerítése és a hivatalos intézmények csökkenő integrációs hatásfoka. A demokratikus ellenzék első nemzedéke már nem látott lehetőséget rá, hogy a hivatalos ideológia belső udvari ellenzékévé váljon. Ez az esély HELLERÉK kizárásával szűnt meg, hozzá kell tenni azonban, hogy 1968 után az általuk képviselt gondolatrendszer is veszített vonzerejéből.⁵

A tudományos életből kiszorult, vagy annak „margóján tengődő” értelmiségi subkultúra, amelyből a későbbiek során a demokratikus ellenzék kialakult, sajátos szociológiai karakterrel rendelkezett. Visszatérő téma, állandó támadási célpont – kiváltképpen 1989 ősze óta – e kör feltételezett káderszármazása.

[Egy rövid kitérő erejéig érdemes szót ejteni a

„káderosztály” kialakulásáról. A második világháború után kialakult nomenklatura döntően két forrásból táplálkozott, és a homogenizáló hatalmi szelekciós mechanizmusok ellenére e kettősség a korszakon végighúzódtott. A nomenklatura kialakulásának történelmi előzménye is van. 1933-at követően a szélesedő állami beavatkozás nyomán a növekvő első generációs értelmiségi proletáriátus egyre nagyobb eséllyel lépett fel a hatalom újrafelosztásának igényével. (E réteg első számú szószólói a népi írók voltak.) „1945 után ez a folyamat folytatódott az ötvenes években az első generációs értelmiség kinevelését preferáló személyzeti politikával.”⁶ A zsidó káderek hatalomba áramlása a Rákosi-rendszerben közismert jelenség, okai azonban kevésbé ismertek. A zsidóságból kikerült apparátcsikok sorsa ellentmondásosabb, mint a népi kádereké, és talán részletesebb magyarázatot is kíván. Ennek egzisztenciális, lélektani és a zsidóság kulturális képzettségi szintjében rejlő okai voltak. Az államosítás mindenképpen az állami és pártállások betöltésére ösztönzött sokakat, hiszen a szabadfoglalkozású magánegzisztenciák létalapját szüntette meg. Másfelől „...a nem zsidókhoz képest túlliskolázott zsidó középrétegek beáramlása az új hatalmi apparátusokba szorosan összefüggött az antiszemita rendszerek alatt mesterségesen fenntartott szakmai, társadalmi frusztrációkkal.”⁷

Többen kimutatták már, hogy a zsidóság politikai megbízhatóságon alapuló politikai tőkéje a rendszerváltást követően hallatlanul megnőtt, s ennek konvertálását jelentős mértékben megkönnyítette a zsidóság SHOAH után kialakult szociális és pszichológiai állapota.⁸ A háború után kialakult új elit eltérő társadalmi környezetből szelektáló két rétege különös a Kádár-rendszer kiépülése után világosan elhatárolható funkciót teljesített. „A politikai funkcionáriusok gyakran, bár nem kizárólag, a munkásság soraiból kerültek ki és a célok meghatározásának és ellenőrzésének a feladatát végezték, az értelmiség hagyományos rétegeiből származó »polgári szakemberek« viszont a technikai szaktudást szolgáltatták.”⁹ A káderpolitika rá is játszott erre az adottságra a polgári származású (értsd zsidó) és a népi káderek

⁴ Faragó Béla: Nyugati liberális szemmel. MFK 10. 1986.

⁵ Lásd Petri György írását: Napló 197–82. Válogatás; Minerva Kft., 1990.

⁶ Balog Iván: Népiek és urbánusok – verseny helyett kiszorítósdi? Századvég 1990/2.

⁷ Karády Viktor: A SHOAH, a rendszerváltás és a zsidó azonosság tudat válsága Magyarországon (zsidóság, identitás, történelem). T-Twins kiadó, 1992.

⁸ Uo.

⁹ Heller-Márkus-Fehér: Diktatúra a szükségletek felett. 1991.

manipulatív kijátszásával. 1956 után lényeges fejlemény, hogy a hatalmi garnitúra – zsidó származású része – a diktatúra jellegének és szerkezetének átalakulásával párhuzamosan, az egyébként sokak számára „kényszerből vállalt” politikai státust feladva, sikeres konverziót hajtott végre az önállósuló értelmiségi elitbe.¹⁰ Mások a hatalom „bizalmatlansága” folytán kerültek kevésbé látványos szakértői, tanácsadói, „szürke eminenciás” funkcióba.¹¹

A demokratikus ellenzék első átfogóbb, „önéletrajzi elemektől” sem mentes leírása Kenedi Jánostól származik. Az első nemzedékről adott jellemzése oly mértékben megfelel a „belülről ábrázolás” legkényesebb normáinak is, hogy írásából indokolt hosszabban idézni: „A demokratikus ellenzék első generációjában talán nem olyan sok a káderyerek, mint amennyire azt becsülik. Ahelyett, hogy fitymálkoznánk, mérjük föl ennek jelentőségét, ugyanis az biztos nem kicsi. Minden moralizálás nélkül, csupán címszavakban összefoglalva a következő csoportképző szociológiai elemek származnak innen:

- olyan emberek, akiknek nevelődését és szocializációját családjuk politikai szerepe is meghatározta,

- a világnézet és a politikai, sőt az erkölcsi állásfoglalás része a család mindennapi életének,

- abszolút védelem a tanulóévek alatt, bármilyen előjelű politikai szövegelésért, hisz inkább a többi diák és a tanárok félnek tőlünk, mint fordítva (persze az 50-es, 60-as évekről van szó),

- a szülőknél az a törekvése, hogy gyerekük ne a göröngyös politikai pályára lépjen, s a gyerekeknek az a választása, hogy nem lévén a civil foglalkozásoknak társadalmi presztízse, értelmiségiek legyenek,

- ahol például a társadalomtudományok területén még meg is térülhetnek a szocializálódás hosszú időtartama alatt folyvást beáramló politikai értékek,

- már persze egy olyan időszakban, amelyben a társadalom többi csoportját egyre mélyebben a depolitizálódás hatja át, és a normál családok gyerekei saját karrierútjukat ehhez az emelkedési pályához igazítják,

- míg a 60-as évek egyetemien kialakul egy kényszerpálya és azoknak az útvonalán, akik a po-

litikai értékektől ezért, vagy azért nem akarnak vagy nem tudnak szabadulni.

Elég talán a felsorolásból. Ennyiből is látható, hogy ha akármilyen kevés is lett volna a káderyerek lélekszáma a demokratikus ellenzék kialakulásakor, de ha a közvéleményt formáló tekintélyek a csoportban körülöttük találhatóak, akkor a csoport néhány szociológiai jegyét innen lehet le származtatni.¹²

Az e körhöz tartozók szakmaválasztását megelőzően, a közös gyermek- és iskoláskor, a közös nyaralások alapozták meg annak az informális rendszernek a kialakulását, a közös fészkelj érzését, az egymás kölcsönös számontartásának rendszerét, ami „egy lojalitáscsoport fennmaradásának talán legfontosabb körülménye”.¹³

A csoport tagjainak káderyarmazása, áttekinthetősége és kohéziója elengedhetetlen feltételei a politikai cselekvésnek a hetvenes évek Magyarországon, másfelől azonban mindezek a sajátosságok – a lengyelországi események forróját kivéve – hozzájárultak a szerveződő mozgalom bezártságához, a szimpatizálók részéről pedig az aktív ellenzéki politizálástól való idegenkedéshez. A védtesség védelme korlátozta is az ellenzék terjedését, „hiszen ez a hatalom oldaláról esetleg úgy szól: »a mi kutyánk kölykei játszanak«, de a társadalom oldaláról: »na persze, az ő kutyájuk kölykeinek szabad«”.¹³

A hetvenes évekre jellemző öndefiníció időszaka – az elzártágból és a belterjességből adódóan – nemegyszer szuperérzékenységről tanúskodó vitákat vált ki, melyeket egyszerre leng át a bizonytalanság érzete és a küldetéstudat. A többség számára kiindulópont, hogy a két évszázados radikális, progresszív forradalmi gondolkodás válságba kerül. „A 60-as években a harmadik világ forradalmiságáról kovácsolt mitosz szertefoszlott.”¹⁴

„Mi az ördögöt fogunk csinálni?” – kérdezi magától és a margóra kerültektől, illetve az oda „vágyódóktól” Kenedi János. A „Napló” vándorol kézzel kézre az illegalitás kusza szabályai szerint azért, hogy a nemzedéki elit tisztázza magában, hogy mit is érez és mit kíván tenni.¹⁵

Az identifikációs folyamat azonban – erről tanúskodnak a politikai cselekvés lehetőségéről és irányáról zajló reprezentatív viták és a Napló is – nem zökkenőmentes. A vita két vonalon folyik

¹⁰ Századvég 1990/2, 163. old.

¹¹ Karády Viktor i. m.

¹² Kenedi János i. m.

¹³ Uo.

¹⁴ Napló 1977–1982. 234. old.

¹⁵ Napló 1977–1982.

egyidejűleg: a Magyar Füzetekben, ahol a vitát kezdeményezők nemegyszer az emigráció és az idősebb nemzedék kioktató, helyenként lekezelő érveibe ütköznek, és a Naplóban, ahol már viszonylag korán megjelenik a kemény mag és a „holdudvarának” konfliktusa.¹⁶

A kezdetekben feltett kérdések: mi az ördögöt fogunk csinálni, kinek a számára és minek, nem maradtak visszhangtalanok és társtalanok; „egyre inkább elegünk lett abból, hogy semmit sem csináltunk, ugyanakkor egyáltalán nem volt világos, mit is csinálhatnánk.”¹⁷ Erősíti az élethelyzetre vonatkozó szkeptikus álláspontot Spiró György – aki saját bevallása szerint kőöntön kívül van – kifakadása: „A pesti fiatal értelmiségieknek a Naplót író rétege, amelyet egyébként csak érintőlegesen ismerek... szemmel láthatóan halálosan unatkozik és nem csinál semmit. Ebből egyesek még ideológiát is gyártanak maguknak.”¹⁸

Plasztikusan ábrázolja a helyzetet, a kiábrándultságot, a kilátástalanságot, az egy helyben toporgás miatti szorongást az alábbi Napló-részlet: „Ritkán vitatkozunk. Többnyire egyetértünk. Egyetértünk, mert álláspontunkat nem fejtjük ki, vagy esetleg nincs is álláspontunk, csak azt látjuk világosan, mit nem akarunk, mi az, amiből nem kérünk. Elő vesszük bármely újságot és társaságban bármelyik cikket ízekre szedjük, jól szórakozunk, egyetértünk abban, hogy nem állunk egyik oldalon sem, sőt a harmadikon, negyediken sem.”¹⁹

A szárnyaikat bontogató szamizdat-írók azonban keresik a pozitív kibontakozás lehetőségeit is, és az egymással sokszor éles ellentétbe kerülő felek végül is ugyanarra keresik a választ, mi a szamizdat funkciója: politikai alternatíva felvázolása? Valóságfeltárás az igazi nyilvánosság megteremtése által? Az álláspontok többsége úgy véli, a szamizdat nem adhat programot – hiszen nincsen adekvát eszköze annak befolyásolására –, a köré gyülekezők feladata csupán a társadalomkritika lehet. A politikai alternatíva kockázatos azért is, mert az ellenzék mögött nincs tömegbázis, s mindaddig, amíg a kádári kompromisszum nem kérdőjeleződik meg – alulról vagy felülről –, addig nem is lesz.²⁰

Más-más megközelítésből, de nyíltan fogalmazódik meg az új nemzedék felé az intelem: alternatíva csak jól körülhatárolható szociális csoportok léte és megnyilvánulásaira épülhet. „...politikai ellenzékké válni tömegbázis, azaz magukat valamiképpen kinyilvánító szociális csoportok nélkül... ez szintiszta avantgardizmus.”²¹ Az ellenzéki magatartás strukturális vagy genetikai hibája Spirónak is szemet szúr: „Hogyan lehetséges, hogy magukat marxistának vagy marxizálóknak tekintő emberek ne vegyenek tudomást saját, a társadalomban elfoglalt helyükről? Arról, hogy az értelmiség nem immanens valami?”²²

A kibontakozó ellenzék két fő ideológusa is bizonytalan a reprezentáció kérdésében, s miután megállapítják, hogy az underground el van szigetelve a társadalom nagy csoportjaitól, felteszik a kérdést: „De akkor nem úgy áll-e a dolog, hogy az ellenzéki ideológiák maguknak az ellenzékieknek szólnak? Nem arra vannak csupán, hogy erkölcsi igazolást nyújtsanak nekik, s reményt a kitartáshoz? Nem kell-e arra következtetnünk, hogy a szamizdat egyetlen társadalmi célt szolgál: önmaga fenntartását? ...Ám nem kell belemennünk ebbe a hibás gondolatsorba. ...Létezik egy másik forma is, hatása nehezebben azonosítható, de azért még nem kevésbé valóságos. Nevezzük ezt a formát a cselekvés általi propagandának. (...) A cselekvés általi propaganda a példa felmutatásában áll. A cselekvés tetteivel bizonyítja be, hogy nem muszáj elfogadni a rendszer által teremtett világot, lehetséges olyan normák szerint cselekedni, amelyek eltérnek a hivatalos intézményrendszer normáitól. ...az ellenzéki nyilvánosság, sőt már maga a nem konform viselkedés is megbontja a rendszer kohézióját. És nemcsak a gesztus erejével. A szamizdat megtöri az uralkodó ideológia gondolkodási sémáinak monopoliumát; új fogalmakat és alternatív eszméket vezet be a társadalmi tudatba.”²³

Az írásokból és vitákból tisztán körvonalazódik előttünk a „szociálisan szabadon lebegő értelmiségi” eszménye. Szakítás ez a párthoz, társadalmi réteghez kötődő Gramsci-féle szerves értelmiségi, pártellenzéki mítoszsal, amelyben az értelmiségi kiformalása a párt feladata.²⁴ Eltér ez a magatar-

16 Ungváry Rudolf: Válasz. Napló 1977–1982.

17 Előszó (Sulyok Miklós) Napló 1977–1982.

18 Spiró György: Napló 1977–1982.

19 Klaniczay Gábor: Leltár+ +leltár+ +leltár, Napló

20 Vajda Mihály: Az értelmiség védelmében. Mit ér a kézirat irodalom, ha – magyar? MF 2. 1978.

21 Uo.

22 Spiró György: Napló 1977–1982. 99. old.

23 Bence György–Kis János i. m.

24 Antonio Gramsci: Az értelmiség és a kultúra szervezete. Filozófiai írások. Kossuth, 1970.

tás a „tegnap elveinek tekintet nélküli képviselétől” (Mannheim), ami ténylegesen valamilyen társadalmi osztályhoz való csatlakozást jelent. Ennek a másfajta attitűdnek a lényege sokkal inkább a saját szociális szerep és küldetés tudatossá tétele, a helyzettudat megfogalmazása, amelyet majd a feladatokhoz és lehetőségekhez való eljutás követ.

Identitáson túl

A magyar demokratikus ellenzéknek a szélesebb körű nemzetközi elismertséghez kétségkívül a lengyel Szolidaritás segítette. A lengyelországi eseményeknek volt köszönhető az is, hogy megjelentek a 80–81-es időszakban az ellenzék újabb generációi, akik bekapcsolódtak tevékenységébe.

Az évtizedfordulón történtek jelentősen befolyásolták a politikai közgondolkodást, a hatalmi elitét és a tágabban vett politikai közvéleményt egyaránt. Az is megkockáztatható, hogy a lengyelországi események pozitív hatásai – az ország bel- és külpolitikai feltételrendszeréből adódóan – talán Magyarországon érvényesülhettek leginkább. A lengyelországi társadalmi, politikai konfliktusok számos tapasztalattal jártak a magyar ellenzék számára is. Egyértelművé vált, hogy a szovjet rendszer felélte tartalékait. A lengyel válság kimenetele sejtetni engedte azt is, hogy a szovjetek „ha tétovázásaikat összehasonlítjuk 1956-os viselkedésükkel, azt kell mondanunk, most jóval közelebb voltak ahhoz, hogy egy győztes forradalommal kiegészítsenek”.²⁵ Azonban azért, hogy mindez nem következett be, a lengyel ellenzéki ideológia is okolható. A hetvenes évek második felétől első sorban a lengyel KOR-ideológusok jóvoltából egyre inkább közelebbé vált a civil társadalom fogalma egy olyan általános értelemben, ami a nagyfokú autonómiával rendelkező, nem állami intézmények és gyakorlatok terét jelentette.²⁶ Az 1956-os bukott forradalom és a 68-as felülről vezényelt reform után az alulról induló civil társadalom offenzíváját feltételezhető reformok eszméje terjedt el. Az állammal élesen szembeállított és attól különválasztott civil társadalom önszerveződésének programja mobilizálás és a politikai integrációra kiválóan alkalmas. De a civil társadalom fogalma fontos volt azért is, mert az önszer-

veződő társadalom független szereplői a gazdasági reformokhoz is nélkülözhetetlenek. „Lényegét tekintve arról van szó, hogy a civil társadalom része az új típusú gazdasághoz szükséges környezetnek, amit nem lehet a civil társadalmon belüli mozgalmak nélkül megteremteni.”²⁷

Lengyelországban tehát úgy tűnt, kudarcot vallott ez a hatalmat, az államot és a civil társadalmat egymással mereven szembeállító dualista felfogás. A Szolidaritás törvényességének idején a lengyel társadalom mereven kettévált, és a civil társadalom, valamint a pártállam sáncái mögé húzódott. A válság kompromisszumokat igényelt volna, a kompromisszumokhoz partnerekre, lehetőleg reformistákra és politikai közvetítő intézményekre lett volna szükség. A szélsőséges polarizáció közepette azonban a Szolidaritás ideológiája – bármennyire is hangsúlyozta szükségességüket – a kompromisszumokra és a közvetítőkre nem talált rá. Így a civil társadalom önfelszabadításának eredeti terve, normatív és érzelmi tekintetben sikeres dualisztikus felfogása része volt annak a konstellációnak, amely elvezetett a Szolidaritás stratégiai kudarcához.

A demokratikus ellenzék hazai teoretikusai amellett, hogy az „új evolucionizmus” programját átvették, tisztában voltak a lengyel és magyar társadalom különbözőségével, ebből következően a két ellenzék lehetőségeivel. Ez tükröződött a civil társadalomhoz és a hatalomhoz való viszony meghatározásáról szóló vitákban és írásokban is.

A magyar ellenzék a Lengyelországból importált ideológiában a civil társadalom, a társaságok, ellenintézmények szerepét nagyra értékelte, emellett azonban az ajánlott társadalmi változásokat a pártállam szférájában szükséges, bár kevésbé radikális változásokkal kívánta kiegészíteni.²⁸ A hangsúlytelepítésnek ez a módja a 68-as csehszlovákiai intervenció előtti lengyel ellenzéki gondolkodók álláspontjára emlékeztet, amikor is az ellenzékiek stratégiájuk meghatározásakor abból indultak ki, hogy „felülről bevezetett reformokra kerül majd sor, s ez azzal a stratégiával jár együtt, hogy befolyásolni kell a létező hatalmi struktúra, mindekelőtt a pártapparátus és a pártvezetés liberális elemeit. Hogy szaván fogják a rezsimet, ez a törekvés ugyanakkor azt is célozta, hogy közös nyelvet hozzanak létre a hatalmi eliten belül található

²⁵ Kis János: Gondolatok a közeljövőről. Beszélő 3.
²⁶ Arató András–Jean Cohen: Civil társadalom és demokratikus átmenet Latin-Amerikában és Kelet-

Európában. Mozgó Világ 1992/7.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

potenciális reformerekkel.²⁹ E „dupla fenekű” program – a civil társadalom rekonstrukciójának ideológiája és a reformerek, illetve a kívánatos pártreform érdekében a reformértelmiség felé fordulás – egyfelől a magyar viszonyok pontos helyzetértékeléséből következett, másfelől viszont tényszerűen jelezte az ellenzék politikai cselekvési lehetőségei előtt álló társadalmi korlátokat is. Az ellenzék nem választhatta a lengyelországi példát, ahol a társadalom az ellenzék mögött sorakozott fel a kormányzattal szemben. Magyarországon az ellenzék célja az lehetett, hogy a kormányzat és a demokratikus ellenzék között jelenjenek meg nyomást gyakorló erők.³⁰ Az új evolucionizmus adaptációjának nehézsége elsősorban abból származott, hogy Magyarországon nem vagy alig létezett valami, ami a lengyel társadalom politikai önszerveződésére emlékeztetett volna. Paradox módon ami később kialakult, az is az ellenzék relatív súlyát csökkentette.

Közismert, hogy a nyolcvanas évek fordulójától kezdve tömegesen léptek fel állampolgári engedetlenségi mozgalmak, elsősorban helyi sztrájkok képében. Ezek a jelenségek a lengyel válság elmélyülése, a szükségállapot kihirdetése után Magyarországon elmaradtak. Megjelentek azonban a hivatalos tömegszervezetek és a demokratikus ellenzék közötti szürke zónában új társadalmi mozgalmak. „Olyan kezdeményezések születtek (és fognak születni) – írta ez idő tájt Szilágyi Sándor –, amelyeknek nincs közvetlen közik sem az ellenzékhez, sem az ellenzékiek társadalmi-szakmai környezetéhez. S az utóbbi idők egyik legfontosabb változásai közé tartozik az is, hogy ezt a tényt egyre higgadtabban, magától értetődően veszik tudomásul kezdeményezők és az ellenzékiek is.”³¹ Ezek az új mozgalmak korántsem függetlenek a demokratikus ellenzék működésétől, éppen ellenkezőleg, azokról a csoportokról, szerveződésekéről van itt szó, amelyek a lengyel események felívelő időszakában a demokratikus ellenzék „tö-

megebázisát”, új nemzedékét képezték. Az új nemzedék egyetemistái, szakkollégistái, a társadalom- és önismereti klubok tagjai, a béke- és zöldcsoportok azonban tömegében nem a demokratikus ellenzék által választott harcmódot követték. A „független, de nem ellenzéki” fogalmának megjelenése ekkorra tehető, hozzá kell tenni azonban, hogy akkoriban korántsem hordozott olyan pejoratív tartalmat, mint a 80-as évek második felében. „A »független« jelző ilyesvalamit jelentett: alulról szerveződő, nem felülről irányított. A »nem ellenzéki« pedig: nem politikai és (vagy) legális. Nem politikai, azaz nem veszi célba a rendszer intézményeit, csupán speciális – önmagukban politikailag semleges – ügyeket képvisel. Legális, azaz a hatályos törvények alapján áll.”³² Elsősorban nem a legalizmus taktikája különbözteti meg e kezdeményezéseket a demokratikus ellenzékétől. A különbség inkább abból adódott, hogy az ellenzék az alkotmányos elveknek, a magyar állam törvényei közé becikkelyezett nemzetközi szerződéseknek a hatályos törvényekkel való konfliktusára alapozta a tevékenységét (jogi legalizmus), e mozgalmak viszont autonómiájuk megteremtése és megőrzése során a hatályos jogrendet tartották szem előtt (szigorú legalizmus). „Kézenfekvő volt a feltevés – kommentálta Kis János a 80-as évek második felében e magatartások közötti eltérést –, hogy a szigorú legalizmus követésének több esélye lehet a sikerre. A kisebb kockázat miatt nagyobb tömegeket nyerhet meg, s a hatalomból sem okvetlenül vált ki olyan erős védelmi reflexeket, mint az emberi jogok kihívó gyakorlása. Valóban: azok a mozgalmak, amelyek a demokratikus ellenzék jelképezte póluson innen helyezték el magukat, általában jóval nagyobb csoportokat tudtak maguk mögé állítani, mint az ellenzék.”³³ A körök, klubok, mozgalmak az intézményesített nyilvánosságtól elkülönített úgynevezett „másfeledik nyilvánosságot” építik ki, amelyek hatóköre az előbbiekből következően széle-

²⁹ Heller Ágnes–Fehér Ferenc–Márkus György: Diktatúra a szükségletek felett. Cserépfalvi kiadása, 1991.

³⁰ Kis János: Másfél év után ugyanarról. Beszélő 9.

³¹ Szilágyi Sándor: Tagkönyvszere. Beszélő 20.

Adalék a demokratikus ellenzéken kívüli „ellenzéki-ség” gondolatvilágához – Székely József írása: „A magyarországi ellenzék 1981. december 13-ától függetlenül is olyan helyzetbe került, hogy differenciálódnia kell. A 80-as évek elejére az eddigi polgárjogi ellenzék keretein túllépni akaró csoportok jelentkeztek. A túllépés igényét legalább három ok váltotta

ki: a lengyel hatás, az elégedetlenség az eddigi reformokkal és egy harmadik, ami a jelen helyzetben alapvető: az új fiatal nemzedék szellemi nagykorúsodása. (...) Nemzedékem zöme nem vállalja nyíltan és teljes mértékben ellenzéki-ségét – abból a meg gondolásból, hogy nem érdemes kockáztatni, idő előtt elveszteni a későbbi cselekvés lehetőségét.” (Reform és ellenzék; az alternatív szocializmusról. Beszélő 5-6.)

³² Kis János: Válasz a körkérdésre. Körök kora 3. 1988.

³³ Uo.

sebb lehetett – legalábbis a fiatal értelmiség körén belül –, mint az ellenzék befolyása. Az állandó konfliktusok a hivatalos intézményi világgal, a konfliktustanulási képesség hasznosítása hatást gyakorol az intézményi világ működésére is. E mozgalmak tehát ebből a szempontból „...felfoghatók úgy is, mint normális társadalmi kényszermechanizmusok az intézmények belső megváltoztatására.”³⁴ Jelentőségük társadalomelméleti szempontból abban van, „hogy a hierarchikus elrendeződés kizárólagosságába bevisznek egy olyan társadalomszerveződési elvet, amely szemben áll az alá-, fölrendeltségi logikával... Úgy is lehetne fogalmazni, hogy az egyértelműen centralizált intézményi logikával szemben ezek a mozgalmak a széttagolódás igényét viszik be a társadalom életébe.”³⁵

Kis János ezzel összefüggésben arra figyelmeztet, hogy az e kezdeményezések által követett szigorú legalizmusnak komoly ára van – nemegyszer azok önfeladása, önfelszámolása. Hasonlóan helyesen jegyzi meg, hogy a pártállami struktúra lebontásának utolsó szakaszában – a politikai társadalom kiépítésekor – e mozgalmak is választás elé kerülnek, és/vagy a direkt politikai szerepválalás (jogi legalizmus), vagy a visszahátrálás felé mozdulnak el. A klubok, társadalomelméleti körök, szakkollégiumok, egyesületek működése természetesen nem választható el az ellenzék társadalmi integrálódásának meghirdetett céljától. Az integráció, a beépülés programjának középpontjában azonban a hivatalos intézményeken belül mozgó értelmiség áll, mégpedig abból kiindulva, hogy a demokratikus ellenzék létezésének pusztá ténye is jelentősen befolyásolja a hivatalos értelmiség progresszív és konzervatív tagjainak magatartását és egymáshoz való viszonyát. „Hatására a szabadabban gondolkodók a korábbiaknál többet engedhetnek meg maguknak a konzervatívokkal való vitában.”³⁶ Az ellenzék jelenléte és a második nyilvánosság kialakulása kifejezetten jól jön a hivatalos intézményrendszerben dolgozó értelmiségieknek. Sőt az ellenzéki értékelésekből úgy tűnik, mintha a demokratikus ellenzék „vetését” a beilleszkedett értelmiség aratná le: „...megjelenik egy téma, egy gondolat, olykor egy írásmű az ellenzék

fórumain, és részben megvalósul és meg is jelenik, csakúgy a margón túl, az első nyilvánosságban.”³⁷ Kenedi némiképp rezignáltan rögzíti 1984-ben, hogy „mostanra erik be az a tapasztalat, hogy a hivatalos tudományos és művészeti életben hasonló gondolatok jegyében, mint amelyek az ellenzék körében uralkodnak, jelentős teljesítményeket lehet elérni, míg ha valaki az ellenzék közé keveredik, ellehetetleníti magát... Úgy viselkednek, mint aki lehallgatott barátja telefonját használja a hatóságoknak szóló üzenetközvetítőnek.”³⁸ A legalista formák tehát az értelmiség különböző csoportjaiban rohamosan terjednek, és ez a folyamat nagyobb nyilvánosságot képes biztosítani, mint az ellenzéki cselekvés. „Jelenik mi vagyunk legkevésbé abban a helyzetben, hogy az általunk elindított erjedést képviseljük az ellenzék fórumain kívül...”³⁹

Az ellenzék tehát különös szorításban van. A reformokban, amelyeket a pártállam vontatottan épít ki, nem bízik, a forradalmat lehetetlennek tartja, a reformértelmiségre hatása pedig csak közvetett lehet. Programadó híres írásában Kis János mégis a kitörés lehetőségét vázolja fel: „Két politikai esemény gyorsította fel a változást..., kezd beérni a Sztálin utáni korszak szívós evolúciója, már közvéleményt lehet teremteni az emberi és állampolgári jogok közül, s az állam érzékenyebbé válik a közvélemény nyomására... A változás másik gyorsítója a nemzetközi enyhülés és a világgazdasági nyitás... Megszületett tehát az új taktika: cselekedjünk úgy, mintha nem a büntető törvények és adminisztratív rendszabályok lennének a mérvadók, hanem a magas szintű jogelvek. ...az odafigyelő közvélemény megtanulja, hogy az ilyesmi lehetséges.”⁴⁰ Nem egy társadalmi csoport képviselője, hanem a kritikus közvélemény kialakítása, mintaadás, a társadalmi tudat befolyásolása, a számonkérhető engedelmesség határainak átalakítása: ezek lesznek a hívószavak.

Az ellenzéki célok meghatározásánál jóval nehezebb annak meghatározása, hogy valójában ki az ellenzéki, mi az ellenzékiesség, mi az ellenzéki tevékenységdifferencia specifikája. A Beszélő idevonatkozó írásaiban többen rámutatnak, hogy a válasz megfogalmazása nem egyszerű. A magánsza-

³⁴ Kéri László: Klubok, körök, alternatív mozgalmak néhány tanulsága. *Körök kora* 3. 1988.

³⁵ Uo.

³⁶ Kovács Eszter: A liberális alternatíva társadalmi feltételeiről. *Beszélő* 7.

³⁷ Kenedi János i. m.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Kis János: Gondolatok a közeljövőről. *Beszélő* 3.

mizdat mellett létezik az állami szamizdat, amely kizárólag belső használatra készül, de a magánszamizdatához hasonlóan ugyancsak a hivatalos könyv- és újságencenzúrát függeszti fel.⁴¹ Ezek az írások fittyet hányanak a tabuknak, és ráadásul nagyjából ugyanazt a közönséget célozzák meg, mint az ellenzék: a beavatottak és a szakemberek szűk rétegét. Eörsi szerint reformizmus, ellenzékiesség és forradalmárság között tartalmi kritériumok alapján nem vonható meg a határvonal. A „kivülállás” és a „belülmaradás” semmilyen eszmei követelményhez nem fűződik. „Aki még intézményes keretek között mozog, az – bármit valljon is – legfeljebb reformista, aki kívül rekedt ezeken, az bármilyen ideológiát is valljon magáénak, ellenzéki.”⁴²

Eörsi véleményében mások is osztoznak: „Nincs sok értelme annak, hogy világos határvonalat húzzunk reformerség és ellenzékiesség, radikalizmus és forradalmiság között. A határvonalak amúgy is örökösen mozgásban vannak, másrészt a jövőbeli fejlemények iránya fogja meghatározni az ellenzék tevékenységének jellegét.”⁴³ Van, aki abban látja az ellenzékiesség, illetve a másként gondolkodás lényegét, hogy a tőlük származó írások nem lehetnek a hatalmi csoportok közötti küzdelem eszközei.⁴⁴ A Beszélő első, szerkesztőség által összeállított programtervezete részben az erről szóló vitában elhangzottakra reflektálva azonban elég kategorikusan fogalmaz: „Javaslataink túlnyomó része egyenesen a jogszabályalkotó államhatalmi szervek és az intézkedő államigazgatás közreműködését feltételezi. Kivételes esetekben azonban az állampolgárok az állam közreműködése nélkül is változtatni tudnak.”⁴⁵ A Beszélő korai írásai bővelkednek a hatalom számára megfogalmazott tanácsokban, amivel a szerzők bevallottan is a hatalom sáncain belüli ellenzék helyzetét kívánják támogatni. A hatalommal kapcsolatos helyzet tudat problémája alaposan dokumentált kérdéskör az ellenzéki irodalomban. A hatalomról, a hatalomhoz való viszonyról szóló viták fő vonulata a párt demokratikus erőinek és a reformértelmiségnek a támogatása. Az ellenzéken belül létezett az a felismerés, hogy a hatalom egésze számá-

ra az ország hitelképességének fenntartásához, a sajátos magyar hintapolitika kivitelezéséhez egy jól körülhatárolt, nem túl nagy mozgástérrel rendelkező, jobbára csak bizonyos értelmiségi körökkel kapcsolatot tartó ellenzékre szükség van: „Az ellenzékét magának a kormánynak kellene nehez helyzetében kitalálnia, ha – isteni szerencséjére – nem létezne máris.”⁴⁶ Esetenként egy-egy szerző a Beszélő hasábjain az ország külpolitikai mozgásterét növelendő még fel is kínálja a szamizdatban rejlő, a hivatalosságtól való távolságból adódó lehetőségeket.⁴⁷ Sűrűn megfogalmazódik, hogy a hatalom megosztott; mindenható, mindent számontartó, minden nonkonform cselekedetet megtorló hatalom nem létezik. Az ellenzék túlnyomó része tisztában van azzal, hogy a reformerők hajlandók és készek lesznek a változtatásokra, ha ez hozzásegíti őket a válságos idők átvészelésére.

Hasonlóképpen evidencia volt az ellenzék reprezentánsai számára a kölcsönös egymásrautaltság ténye a hatalom reformerőivel, a technokráciával és a bankokráciával. Tudatában voltak annak is, hogy a hatalom konzervatívabb szárnya a retorziók gyakorlása (követések, zaklatások, elbocsátások) során addig megy el, amíg nem veszélyezteti a Nyugaton kialakított liberális image-t. (E tekintetben a hetvenes évek második feléhez viszonyítva lényegesen megváltozott a külpolitikai helyzet. Az enyhülés korszakában a nagyhatalmak között kialakult viszony, a nyolcvanas évek közepén pusztán a magyar helyzet, a vezetés kiszolgáltatottsága, hintapolitikája legitímálta az ellenzék.)⁴⁸ Az ellenzék igyekezett a reformerők számára egyértelműsíteni, hogy a tárgyalásra kényszerítés polgári taktikájával tulajdonképpen a kezére játszik, s lehetőséget teremt – ha a Szovjetunió válsága kellően elmélyül – a szükséges gazdasági és politikai reformok bevezetésére. Az ily módon felkínált taktikai lépések elfogadása az az út, amely a politikai vezetés saját hatalmának átmentését is elősegíthetné.⁴⁹ Azonban élt a bizonytalanság, mert érzékelték, hogy a hatalom konzervatív csoportjainak érdekeltsege a tolerancia fenntartásában és a liberális image bizonyításában

⁴¹ Eörsi István: *Csto gycelaty? Beszélő 4.*

⁴² *Uo.*

⁴³ Szabadgondolkodó: *Jelszavaink legyenek: haza és haladás. Beszélő 7.*

⁴⁴ Szalay Pál: *Remény – remény nélkül. Beszélő 4.*

⁴⁵ Programtervezet, *Beszélő 5-6.*

⁴⁶ Kun Ágota: *Szubkultúra vagy politikai ellenzék? Beszélő 7.*

⁴⁷ Csonka Dénes: *Az optimista alternatíva körvonala: Magyarország illirizálása. Beszélő 5-6.*

⁴⁸ Kenedi János i. m.

⁴⁹ Szabadgondolkodó i. m.

véges lehet. S mivel az ellenzék tömegbázis nélküli, ha a helyzet úgy kívánja, félre is állítható. A konzervatív szárnyra e tekintetben csupán külső nyomás nehezedik. (Ezért egyesekben azután a végtelen hangulatban a tényleges illegálisításba vonulás perspektívája is felmerül.) A gazdasági és a politikai hatalommal való tényleges párbeszédre törekvés szándéka végigkíséri tehát a nyolcvanas évek első felének történetét. Ez idő tájt mindez elsősorban a reformszárny lehetőségeinek kiterjesztését jelenti. Még néhány évre van szükség a reformértelmiség radikalizálódásához, valamint a technokrácia újabb nemzedékének az állami és egyéb kulcsfontosságú gazdasági pozíciókba történő beáramlásához. Mindez majd hozzájárul ahhoz, hogy e csoportokban az ellenzéki befolyás jelentősége növekedhessen, s új szövetségek jöjhessenek létre.

Válságok és stratégiák

A rendszerváltás előzményeinek, az átmenetnek csupán részleges rekonstrukciós kísérlete során sem kerülhető meg a kérdés, hogy milyen idő- és térszerkezetben kell gondolkodni a volt szocialista országok világgazdasági és világpolitikai reintegrációja kapcsán. Elfogadjuk-e azokat a megközelítéseket, az események váratlansági sokkjának hatására született reakciókat, amelyek hajlamosak a kelet-közép-európai rendszerek összeomlását öntörvényű, alapvetően belső változásnak minősíteni, avagy inkább azokat az interpretációkat tekintjük hitelesnek, amelyek szerint a 89-es fordulat értelmezhetetlen a világgazdaság tartós folyamatainak vizsgálata nélkül?

Mindenekelőtt ki kell jelentenünk, hogy a kelet-európai országok jelentős mértékben különböztek a tekintetben, hogy milyen súlyt képvisel-

tek a társadalom felől alulról és a hatalom irányából felülről érkező rendszerátalakító kezdeményezések, de másrészt eltérőek voltak abban is, hogy milyen mértékű volt, illetve lehetett a külső folyamatok hatása az egyes országok átalakulásában. Általánosságban megállapítható, hogy egy adott ország növekvő reformkapacitása – amely a piaci szocializmus erőinek térnyerésével mérhető – kedvező hatással volt a nyugati gazdasági és jogintézmények befolyásolhatóságára.

Az államszocialista rendszerek – annak ellenére, hogy hasonló gazdasági kényszerek szorongatták Kelet-Európát – korántsem voltak egyformán felkészültek a világkapitalizmus rendszerébe való újraintegrálódásra. A válság elmélyülésének okait kutató szerzők már a hetvenes években kiemelt szerepet tulajdonítottak a világgazdaság jelenségeinek. A szocializmus világpozíciójának megrendülését jelzi, hogy 1971-től kezdve az összes kelet-európai ország külföldi adósságai hirtelen megnövekednek.⁵⁰ Ennek jelenléte és erodáló hatása közvetlenül kimutatható e rendszer összeomlásában. A magyar társadalmi, gazdasági, politikai krízis kiéleződésében is kiemelkedő szerepet játszott az adósságsapda. Az adóssághelyezések megkezdésével kapcsolatos döntések a tőkés berendezkedésű országok részéről nem nélkülözték a gazdasági racionalitást. Éppen ellenkezőleg, mindez egy középtávú világgazdasági ciklus emelkedő ágának végére, a piacok szűkülésével és a profitmaximumok erőteljes visszaesésével járó válság kezdetére datálható.⁵¹ A kelet-európai országok gazdasági válságjelenségei – a fejlett nyugati gazdaságokkal ellentétben – az erőforrások feleledéséből és az új, intenzív növekedési pálya megteremtésének nehézségeiből adódtak. S ezért az intenzív típusú növekedés feltételeihez való hozzájutás, a technológiai innováció, különösen az új

A megegyezéssel kibontakozás egyik legkorábbi „forgatókönyve” Oltványi Ambrusztól származik: „Az államvezetés ebben a helyzetben – a további bonyodalmak elkerülése céljából – a kompromisszumos megoldást választaná, vagy döntene, hogy elfogadja egyenrangú partnerként a demokratikus tömegmozgalmat, amit annál könnyebben megtehetne, mert amúgy is hajlamos a szükséges változások életbeléptetésére és mert – miután »a lakosság nem tartja kormányzásra képtelennek és nem táplál heves indulatokat vele szemben« – tárgyalási pozícióit nem kell eleve reménytelennek tekintenie. Ezek után már csak az lenne hátra, hogy a kormányzat megbízottjai és a másik oldal képviselői, valamint tanácsadói: az ellenzék szószólói (akárcsak 1866–67-ben Ferenc

József és tanácsadói, illetve a magyar liberálisok vezetői) tárgyalóasztalhoz üljenek, s a kölcsönös engedékenység és méltányosság szellemében kidolgozzák egy – a hatalmi struktúra pluralizálását maga után vonó – „megegyezéssel kibontakozás” feltételeit és menetrendjét, egyszersmind megnyitva az utat »35 éve megoldatlan problémáink« előtt. Kétségkívül vonzó forgatókönyv – belátható időn belüli megvalósulásra azonban a hazai viszonyok ismeretében aligha számíthatunk.” Beszélő 5-6.

⁵⁰ Hannes Hofbauer–Andrea Komlosy: Az átalakuló Kelet-Európa. Eszmélet 11-12.

⁵¹ Wiener György: Világtörténeti korszakváltás és kelet-európai változások. Rendszerváltás történelem szemmel. PT. Alapítvány, 1992.

technológiák felhasználása, a fogyasztási szükségletet kielégítő iparágak fejlesztése mind-mind a fejlett világ felé fordulást ösztönözte. A nyugati források elérhetőségét – amely korántsem párosult a technológiai innovációs képességek és kapacitások átadásával – végül is megkönnyítette az, hogy „a tőke a profit realizálásával kapcsolatos problémák miatt nehezen szánta rá magát a beruházásokra, és inkább stabil kamatot hozó hitelek nyújtására vagy spekulációra törekedett, mint valódi termelő gazdasági tevékenységre. Nem lévén képesek termelő beruházások révén profitot realizálni, ebben a helyzetben a tőketulajdonosok készségesen adták kölcsön pénzüket nagyon alacsony kamatra. ...A nyugati társaságok a kemény verseny és a nyugati piacok telítődése időszakában felfedezték, milyen érdekek fűződnek a harmadik világbeli és kelet-európai piacokhoz, ellensúlyozva így a nyugati országok közötti kereskedelem hanyatlását.”⁵²

A kelet-európai gazdaságok növekedési céljait és a versenyképesség standardjait egyre növekvő mértékben a Nyugat határozta meg. Ennek következtében a hetvenes évek elejétől elkezdődött a létező szocializmusok különböző ütemű, de egyértelmű visszatagolódása a kapitalista világ gazdaságába. Ettől a történelmi pillanattól kezdve a kelet-európai gazdaságok számára már nem a saját növekedési eszmény a viszonyítási pont, hanem a rivális nyugatiak követése.⁵³

A gazdasági folyamatok mélységének felismerésében a különböző tőkés államok és érdekelt gazdasági csoportok nyilvánvalóan eltértek egymástól. Egyes kommentátorok szerint a legfejlettebb tőkés országokban a kelet-közép-európai változásokat alaposan előkészítették. (Hozzátehetjük: rendelkeztek is ehhez minden lényeges pénzügyi, politikai, kulturális eszközzel.)⁵⁴ Wiener György szerint például az „amerikai politikai elitben már a hetvenes évek közepétől azok az érdekcsoportok kerekedtek felül, amelyek felismerték, hogy a létező szocializmus tartalékai fokozatosan kimerül-

nek, s ezért a Nyugat az eddigi védekező magatartást végérvényesen offenzív stratégiával válthatja fel.”⁵⁵ E világsztratégiai koncepció, illetve ennek intézményesülése, az úgynevezett „strukturális erőszak” itt léte a nyolcvanas évek hitelválsága során vált közvetlenül érzékelhetővé; „az 1982-es fizetési válság kirobbanásakor – az IMF ösztönzésére – a hitelezők lényegében kartellbe tömörültek, csak azoknak a kormányoknak folyósítottak további kölcsönöket, amelyek a nemzetközi pénzügyi szervezetek gazdaságpolitikai követeléseit elfogadták.”⁵⁶ A kelet-európai államok gazdasági függőségének elmélyülését jelzi, hogy 1989-ben a nemzetközi pénzügyi szervezetek már nemcsak gazdasági, hanem közvetlen politikai követeléseket is megfogalmaztak.⁵⁷

A nyugati centrumországok expanziós törekvései azonban önmagukban nem érvényesülhettek volna befogadó közeg nélkül. Ehhez a szocialista rendszer specifikus ellentmondásainak kiéleződésére és a legitimitációs válság súlyosbodására is szükség volt. A vázolt törekvések csak ezekre épülve fejthették ki valódi hatásukat. A magyarországi változások, a magyar politikai vezetés által bevezetett konstruktív reformok sorozata – amelyek kezdetben a létező szocializmus konformizmusát teremtették meg – végeredményben az átalakulás előfeltételeit jelentették. A hatvanas évektől elhatározott gazdasági-pénzügyi döntések – amelyek markánsan különböztek a szomszéd országokban zajló eseményektől – a tőkeviszonyok fokozatos elismerését és kiterjesztését váltották ki. Egyúttal lépésről lépésre a piacgazdaság és a demokrácia intézményeit helyezték előtérbe. Ezek az intézkedések időben elhúzódva kettős hatással jártak. „Kezdetben – ahogy Asztalos László ír erről – a Kádár-rendszer oszlopai, majd pedig oszloppromboló Sámsonjai lettek.”⁵⁸

A tőkeviszonyban, pénzbeli kalkulációban és a szabályozásban rejlő rendszerellenes kihívást a politikai rendszer „okos” konzervatívjai is felismerték, ennek lett a következménye az MSZMP KB

⁵² Hannes Hofbauer–Andrea Komlosy i.m.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Johan Galtung: Az imperializmus strukturális elemlete. Fejlesztéstanulmányok 4.

⁵⁵ Wiener György i.m.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo. Asztalos László erről, a 89-re kialakult állapotról így ír: „A külső pénz- és tőkefolyamatok – mindenekelőtt a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank, a nyugatnémet és az amerikai kormányzatok

pénzügyi szakemberei, a Rockefeller, Soros, Sarlós, Murdoch, Springer nevével fémjellezhető magántőkés csoportok képviselői – azonban már gyakorlatilag diktáló pozícióba kerültek mind az »új kádárizmus«, mind a modern baloldali-szocialista gondolkodásmód exponensei – Grósz Károly, illetve Németh Miklós – által vezetett párt- és kormányzervekkel szemben.”

⁵⁸ Asztalos László György: A pénz szerepe a magyar rendszerváltásokban. Valóság 1990/9.

1972-es októberi határozata, amely az utolsó kedvező alkalom volt a békés visszarendeződésre. A nemzetközi kőolajválság végképp megrendítette a versenyképességünkbe vetett hitet, és a szakértők elemzése szerint ettől kezdve lényegében már csak a piacgazdasági szabályokhoz való passzív alkalmazkodásra futotta erőnkől.⁵⁹ Mindez fokozatosan a külföldi tőkével való függőség kialakulásához vezetett. A Nyugat felé történő gazdasági orientáció összekapcsolódott számos belső gazdasági reformmal, amelyek végeredményben az államszocialista modell dezorganizációját eredményezték. Ebben az értelemben állítható, hogy a reformok a rendszer szempontjából végül is hosszabb távon destabilizáltak. Azzal együtt, hogy az ideológiai adminisztratív szféra bevezette a piacgazdaság működéséhez elengedhetetlen makro és mikro pénzügyi eszköztár elemeit (bank- és biztosítási reform, értékpapírok, monetáris restrikció stb.), kedvező aurát teremtett a külföldi pénzvilág számára is.

A világkapitalizmus természetét elemző korai újbaldali szerzők már a hetvenes években született írásaikban felhívják rá a figyelmet, hogy e törvényszerűen bekövetkező folyamat dinamikája, a külső érdekek érvényesülése alapvetően a különböző társadalmi rétegek fogadókészségében rejlik. Pontosan regisztrálták azt is, hogy egy ilyen világhelyzet, „a helyrehozatal” történelmi küzdelme az adott országokban a technokrata elemek megerősödésével jár majd. A vörösök kontra szakértők konfliktusa Kinától Magyarorszáig végigkíséri a reformok, illetve a szocializmusok történetét. Az uralkodó osztályok reformokban érdekelt része heterogén, a politikai elit többnyire nem sorolható közéjük. A piaci szocializmus társadalmi erői „alul a vállalati szintű döntéshozók, felül azok a döntéshozók, akik a nemzetgazdaság szintjén mégis kívül esnek a politikai eliten. ...E csoportokat többnyire csak a gazdasági hierarchiában betöltött viszonylagos pozíciójuk alapján lehet meghatározni. Az egyetlen kivétel az a csoport, amelynek tagjait általában »szakértőnek« nevezik... Kiválasztásuk elsődleges kritériuma a szakmai hozzáértés, a politikai megbízhatóság csak másodlagos követelmény. Tőlük származik a piaci szocializmus ideológiájának állandóan vis-

zatóerő refrénje, tudományos hozzáértést a politikai kritériumok helyett.”⁶⁰ A szakértők csak kivételesen juthatnak be a politikai elitbe (Magyarországon éppen onnan igyekeznek kifelé). Mivel a piacgazdaságban a szakértelem szerepe nyilvánvalóan növekszik, számukra elsősorban a tervezettség visszaszorítása, a piaci rendszer bevezetése ígér hatalomnövekedést. „Ezért nem meglepő, hogy a hierarchia minden szintjén a szakértők a reform legkeményebb hívei.”⁶¹

A szakértők által kifejtett technológiai „nyomással” szemben – amely a gazdasági hatékonyság elvére épül és amelynek végeredményben a világ-gazdaság normáival való szembesülését sürgeti – létezik állandó ideológiai nyomás is. Ennek az a célja, „hogy megakadályozza a szakember réteg érdekeinek megmerevítését, minimalizálja a jövedelmkülönbségeket és a tőkés termelési módban az osztálykonszolidáció folyamata szempontjából központi jelentőségű, elkülönült életstílus és egyéb státuscsoport-jellegzetességek fennmaradásának és/vagy megerősödésének lerombolását.”⁶²

Magyarországon természetesen azok a rétegek, szakmai csoportok érdekeltek a világpiachoz való igazodásban, az ehhez szükséges gazdasági, politikai mechanizmusok kiváltásában, akik „szakértők”, vagyis meghatározott területen másoknál ügyesebbek, képzetebbek; azok, akik nagyobb szervezési felelősséggel és magasabb jövedelemmel rendelkeznek. Ezek pedig elsősorban a formális hatalom alsóbb régióihoz tartozó pozíciók birtokosai, valamint hozzájuk kötődő felsőbb gazdasági elitcsoportok köréből kerültek ki. Ők azok, akik maguk mögött tudhatják a szakértelmiségiek többségét is, ők azok, akik kikövetelik a termelés hatékonyságát, ami nem mérhető mással, mint a világgazdaság mércéjével.⁶³

A politikai függés oldódása bizonyos kezdetleges belpolitikai mozgásokra adott lehetőséget, melynek következtében kialakult egy olyan hatalmi szerkezet, amiben „csak” a kül-, a bel- és a személynégyek tartoztak direkt módon a birodalmi ellenőrzés alá. A birodalmi alávetettség mellett megjelenik a közvetlen pénzügyi és technológiai függés szerkezetének más félperiferiákról már ismert néhány eleme. A külső függésrendszer változása a belső társadalom és hatalom szerkezetében

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Bence György és Kis János i.m.

⁶¹ Uo.

⁶² Immanuel Wallerstein: A világkapitalizmus fel-

emelkedése és jövőbeni összeomlása. Összehasonlító vizsgálat szempontjai. Fejlődéstanulmányok 4.

⁶³ Uo.

olyan átrendeződést idéz elő, amely megteremti a maga belső apparátusát és annak ellenzékét.⁶⁴ Az új struktúra előhívta kiszolgáló rétegét, amelynek elsőrendű feladata a világgpiaci függés technológiai folyamatainak kezelése és a birodalom politikai érdekeivel való összehangolása volt. Az ehhez szükséges apparátuscserére először a funkcionális irányító területeken, az ágazati és külügyi tárcánál jelent meg. A pártállam különböző szervei és területei között is módosultak a kapcsolatok.

„Az államszervezet eléggé nyilvánvalóan kettészakadt. A közvetlen hatalmi intézményeket a felső szintű pártvezetés direkt módon irányította, a gazdaságirányítás terén fordított volt a helyzet: a pénzügyi és bankbürokrácia teljesen uralta a folyamatokat és magát a politikai döntésmechanizmust.”⁶⁵ A megerősödő kormányzati szakszervezetek számára – mivel a káderbürokrácia egyre inkább teherterheléssé válik az ütközés, aminek keretfeltételeit majd a politikai átmenet biztosítja.

Válságstratégiák

Az 1987-es év legfontosabb politikai eseményei – a Fordulat és Reform, a Társadalmi Szerződés és a lakitelki találkozó – már egy új politikai időszámítás kezdetét jelentették. A hatalomtól független, majd az azzal egyre erőteljesebben szembenálló politikai erők, alternatív szervezetek számára a játéktér az MSZMP felbomlása és a gombamódra szaporodó klubok, mozgalmak, egyesületek létrejötte jelentette. Az alternatív kezdeményezések a civil társadalom politikai közvéleményére támaszkodva – de a társadalom egészére hivatkozva – hirdették meg egyre markánsabban egyrészt az állam és a társadalom elkülönülésének, szembeállításának programját, másrészt a reformerőkkel való konszenzus szükségességét. „...a vitákból egyértelmű azonban, hogy az akkori elemzők a civil társadalom fogalma alatt soha nem a társadalmat értették, hanem azt a részét, amely képes arra, hogy a hatalommal szembeni ellensúlyokat, alternatív politikai programokat létrehozza.”⁶⁶

A politikai átmenetről készült analízisek pontosan kimutatják – és a magyar változások dina-

mikája, az evolutív jelleg is ezt támasztja alá –, hogy szoros összefüggés van a régi rendszer természetével, valamint a politikai változás jellegével, szereplői között. Ez a kölcsönhatás meghatározza a szereplők közötti viszonyokat is. A politikusokat és a politológusokat a mélyülő válság hatására létrejött reformhelyzet egyre intenzívebben foglalkoztatta, s keresték a kialakult feszültség feloldásának módját. A különböző politikai reformtervezetek alapproblémája az volt, hogy miképpen lehet a reformhelyzetben a különböző „reformkapacitásokat” összekapcsolni, miképpen lehet az alulról jövő reformkezdeményezéseket felülről befolyásolni, illetve a békés átmenet medrébe terelni. A létező latens pluralizmus feloldásának alapkérdése az volt, hogyan kapcsolható be a társadalom az egyre inkább differenciálódó politikai intézményrendszer és a születendő politikai társadalom működésébe.

Bozóki András az egyik írásában az átmenet dinamikáját elemezve kiemeli, hogy a 87-től 89-ig tartó időszakot a politikai szereplők közötti konfliktusok mentén lehet leírni. A párton belül megkülönböztetett konzervatív és reformer csoportokat, az egyre nyíltabban fellépő ellenzékben belül mérsékelteteket és radikálisokat. „A rendszerváltás folyamatában mind a négy csoportnak fontos szerep jut; az átmenet első szakaszában általában az állampárton belüli konzervatívok küzdelme áll előtérben, azt követi a második szakaszban a hatalmi elit és az ellenzék szembe fordulása, majd a régi hatalmi elit visszaszorulásával a mérsékelt és radikális ellenzéki erők harca válik dominánssá.”⁶⁷ A folyamat kapcsán két egymást feltételező, egymástól függő tényező sor hatása érvényesül. Ugyanis minél előrehaladottabb a latens vagy nyílt párttagozódás, annál inkább nő a súlyuk a hatalmat birtokló csoportokon belül azoknak, akik a társadalommal kompromisszumot kívánnak kötni. Ugyanakkor minél jelentékenyebb szerepet kapnak a párton belüli reformerők, annál nagyobb mozgástér nyílik az úgynevezett alternatív mozgalmak számára.

A hatalomátadás és -átvétel menetrendjét jelentős mértékben befolyásolták a Kelet-Európa vonatkozó nagyhatalmi elgondolások, kelet-közép-európai régió új status quójának meghatáro-

⁶⁴ Böröcz József: Két szék között... Valóság 1989/11.

⁶⁵ Szoboszlai György: Alkotmányos átalakulás Magyarországon. Eszmélet 13-14.

⁶⁶ Csizmadia Ervin: Társadalom és az új rendszer. Valóság 1991/4.

⁶⁷ Bozóki András: A magyar átmenet... Valóság 1991/8.

zásában szerepet játszó koncepciók – amelyek nem voltak újkeletűek – csak a csendes forradalmak során váltak realitássá. „Az eredeti jaltai megállapodás nem tartalmazott olyasmint, hogy a Szovjetunió erőszakot alkalmazhat az általa megszállt országok politikai rendszerének megóvása érdekében. Ez az engedmény Jalta későbbi, történelmi értelmezésének a része. És ez az értelmezés 1976 és 1981 között megrendült.”⁶⁸ A hazai teoretikusok számára is egyértelmű volt, hogy Európa jövője nem kis részben attól függ, hogy mi kerül a helyébe. Kelet-Európa finnlandizációjának – „önfinnlandizációjának” – álma és stratégiája már a hetvenes években – elsősorban lengyel hatásra – a civil társadalom önfelszabadításának programjával együtt megfogalmazódik. A koncepció mögött a jaltai megállapodások atlanti értelmezése húzódott meg, amely kizárta, hogy bármely szövetséges hatalomnak jogában állna kényszerrel alkalmazni a szabad választások megakadályozására, a nem szabadon választott kormányok hatalomba segítése vagy hatalmon tartására.⁶⁹

Hasonlóképpen közösen forogtak már a nyolcvanas évtized fordulóján Kelet-Közép-Európa semleges státusára vonatkozó elképzelések, s reneszánszukat élték a Mittel-Európára vonatkozó fogalomtisztázási kísérletek. Ezek a finnlandizáció minimális programjához képest – bár kevesebb eséllyel kecsegtetnek – ha bizonytalanul is, de továbblépnek; „Ha már Európa egysége irreális, vagy legalábbis olyan távoli, hogy mi már nem érjük meg, foglalkozunk legalább képzeletben egy kisebb álmossal: mintha könnyebb megvalósíthatóságát épp kicsinyített és tágítható határai szavatolnák. Hidakat kell építeni a másik part felé, ha mégoly ingatagokat és illuzórikusakat is.”⁷⁰

A kialakult európai status quón túllépő stratégiák a nyolcvanas évek közepéig „tarsolyban” heverték, és csak Gorbacsov fellépése nyomán, illetve a két nagyhatalom megállapodásainak eredményeként váltak a kelet-európai átrendeződé – rendkívül gyorsan amortizálódó – forгатókönyveivé. Zbigniew Brzezinski 1988 januárjában tartott híres előadása már a „Visszatérés Közép-Európához” címet viselte. Brzezinski beszédében nyíltan felmondta a Jalta után kialakult külpolitikai rend érvényességét: „Engedjék meg, hogy mindenek-

előtt nyíltan megfogalmazzam politikai téziseimet. Kelet-Európa – ismétlem: Kelet – mai politikai fogalma Teherán, Jalta és Potsdam gyümölcse. Másként fogalmazva, a negyvenes évek közepének erőviszonyait tükrözi. ... Nos, ez idő szerint ez a helyzet a végét járja. Szemünk láttára megy végbe egy lényeges történelmi változás: Európa jelentős része, Közép-Európa visszanyeri saját, valódi arculatát. ...A Nyugat egy lehetséges szovjet dominanciával szembeni politikai védekezése átváltozott a keleti szovjet uralom fennmaradásának problémájává.”⁷¹

A Nyugat stratégiája csak a Szovjetunió megnyugtatására, s ennek megfelelően a fokozatos sárga épülhetett, és nem irányulhatott a térség bekebelezésére. A két blokk létezését adottnak kellett tekinteni, de nyilvánvalóan a fő cél a de facto semlegesség kialakítása volt. A semleges Németországra épülő terveket a berlini fal leomlása, illetve a német egység szabaddá válása időszerűtlenné tette, s ha vonatottan is – s több ellentmondással terhelve, mint 1989 lázas napjaiban gondolni lehetett – Kelet-Európa számára megnyílt a lehetőség az európai integráció felé.

Az említett koncepciók és külpolitikai fordulatok jelentős mértékben befolyásolták a belpolitikai reformprogramokat és forгатókönyveket, a politikai szereplők váltógazdálkodását. Az egyesületi törvényt kísérő viták minden bizonnyal komoly szerepet játszottak a tárgyalásos forradalom végeredményének kialakulásában.

Első változata még a defenzív liberalizálás koncepciójára épült, és a társadalom politikai potenciáját az adott szinten kívánta befagyasztani. Az a szándék húzódott mögötte, hogy a politikai konkurencia a pártképződés küszöbét ne lépje át. Ezzel egy időben a párt legmagasabb döntési fórumain az érdekképviseleti szervezetek és a végrehajtó hatalom viszonyának újrahangolása, az érdekképviselet törvényi szintű szabályozásának szükségessége fogalmazódott meg. Ugyanekkor dolgozták ki a parlament második kamarájára vonatkozó elképzeléseket, amelyek intézményesülése a jelenlegitől nyilvánvalóan alapjaiban eltérő politikai arénát eredményezett volna.

Az 1989. februári MSZMP KB-döntés és az egyesületi törvény végső formájában már számolt

⁶⁸ Kis János: A jaltai dilemma. MF. 16., 1985.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Antun Soljan: Európa katonizációja. Kell-e nekünk Közép-Európa? Századvég különszám.

⁷¹ Zbigniew Brzezinski: Visszatérés Közép-Európához. Kell-e nekünk Kelet-Közép-Európa? Századvég különszám.

a többpártrendszer kialakulásával. A társadalomban felgyorsuló politizálódási folyamatok – amelyek centrumából a civil társadalom kezdeményezései egyre inkább kikerültek – elsősorban a pártok létrejöttének kedveztek. A választójogi és a párttörvény bizonyos értelemben az újonnan keletkezett – nem a pártalakulás céljával létrejött – szervezeteket is a kényszerpártosodás irányába terelte. Az érdekképviseleti szervek régi rendszerhez kötődő csoportjai az új szervezetek, illetve szimpatizánsai szemében vagy illegitimmé váltak, vagy megszűntek-átalakultak; a nyolcvanas évek korporációs és civil társadalmi kezdeményezései pedig nagyrészt legyengültek vagy felszívódtak az új pártszerveződésekben. A civil társadalom programja nem a hatalom átvételét, hanem annak csak kiszorítását tűzte ki célul. A hatalom váratlan összeomlását követő hatalmi vákuumban azonban nem volt más megoldás.⁷² Így vált a direkt participációs formákat félretelva a politikai rendszer alapjellegzettségévé a lebegő pártstruktúra.

90

A párton belüli hatalomért folytatott küzdelemmel egyidejűleg lezárult a kritikai ellenzék integrációs korszaka, és lépésről lépésre gyengült az a „negatív koalíció”, amelyet nálunk nem egy szervezet – mint Lengyelországban a Szolidaritás –, hanem az ellenzéki szervezetek kerekasztala szimbolizált. Ettől az időponttól számíthatjuk a népi tábor és a demokratikus ellenzék intézményi szintű differenciálódását is. Ez egy olyan konfliktusteret hozott létre a politikai csoportok között, amely már korántsem érthető és értelmezhető a hatalom kontra ellenzék dimenziójában. (Az elmúlt hónapok Mozgó Világ-beli vitái visszamenőlegesen is exponálják azt a problémát, hogy vajon a nyolcvanas évek közepén a létező konfliktus-törésvonalak közül a népi-urbánus megosztottság vagy pedig a párton belüli értelmiség és az ellenzéki gondolkodók közötti konfliktus volt-e a jellegadóbb.)⁷³ E konfliktus – amely a pártállam idején két klikknek vagy latens pártnak a vetélkedéseként jelent meg – mélyebb rétegét és korántsem speciális magyar sajátosságát a modernizációs utak közötti választás kényszere jelenti.

Az a kérdésfeltevés, hogy a világgazdaság rendszerébe való zökkenőmentes integrálódás a nyugati modernizáció értékeinek expanzióját vagy pedig ezzel szemben egy sajátos magyar utat jelent-e, nyilvánvalóan összetett választ igényel: „A valós elemzések éppenséggel azt mutatják történetileg, hogy a »modern« rész hozza létre a függés egész rendszerét, torzítja el és merevíti meg az egész rajta kívüli társadalmat, tradicionálja és konzervatívá fordítja azt (úgynevezett neotradicionalizmus), ugyanakkor a másik póluson gyakran a függő fejlődés elutasítása mint a világrendszerbe való kapcsolódás tagadása és a »harmadik utas« utópiákba menekülés jelenik meg.”⁷⁴ Hogy ez a félperiféria országokban tipikusnak tekinthető társadalomszerveződési modellharc, a „nemzetreform” és a „társadalomreform”⁷⁵ szembeállítására egyben zsidókérdésként is megjelenik, annak magyarázata abban rejlik, hogy a zsidóság talán egész Európát ideszámítva Magyarországon játszott legnagyobb szerepet a modernizációban.⁷⁶ A társadalom szerveződési modellproblémáin túl e konfliktus felújulása persze egy vezetési rivalizálást is jelent, hiszen a régi rend összeomlása, a többpártrendszer kialakulása a hatalmi elképzelések konkurenciájának is szabad teret engedett. Az ország vezetéséért való küzdelem úgy fogalmazódik meg, hogy „kinek van joga a közösség ügyeiben megszólalni, illetve irányító szerepet vállalni. A »népi-nemzeti« tábor válasza a reprezentativitásra teszi a hangsúlyt, az »elvközpontúaké« pedig a problémálatásra.”⁷⁷ A Kádár-korszak polgárosodásában nincs zsidó vagy keresztény tulajdon – írja Lengyel László –, föld, bank, vállalkozás, sőt keresztény vagy zsidó befolyásolású államigazgatás.⁷⁸ A korábban a kultúrpolitikában parázsló viták direkt politikai szintre történő emelése a másodlagos területekről az átmenet során már egyértelműen hatalmi harcot jelentettek.

Az 1986–87-től 1989 végéig tartó időszak a demokratikus ellenzék történetében is jelentős változásokat hozott. A korabeli 200-300 főnyi ellenzéki értelmiségből álló magból és a 2-3 ezerre tehető szimpatizánsok köréből 1989 végére a ma-

⁷² Bozóki András–Sükkösd Miklós: Civil társadalom és populizmus a kelet-európai demokratikus átmenetekben. *Mozgó Világ* 1992/8.

⁷³ Lásd pl. P.Szűcs Julianna: Cipzár; Mihancsik Zsófia: „Egyezünk ki...” Kerekasztal-beszélgetés, *Mozgó Világ* 1992/9.

⁷⁴ Ágh Attila: Válasz a körkérdésre. *Századvég* 1990/2.

⁷⁵ Vass Csaba–Bogár László: Válasz a körkérdésre. *Népiek és urbánusok... Századvég* 1990/2.

⁷⁶ Ágh Attila i.m.

⁷⁷ Kende Péter: Nemzeti törésvonal. *Századvég* 1990/2.

⁷⁸ Lengyel László: „És kinyílt egy ajtó, félve...” *Századvég* 1990/2.

gyar politikai rendszer talán legdinamikusabban fejlődő pártja lett. A fejlődés néhány előfeltételét az előzőekben már érintettük. Az ellenzék megváltozott pozícióját, a demokratikus ellenzék és az úgynevezett konszolidációs értelmiség viszonyában történő elmozdulás jelzi egy 1986-os Gyurkó-írás és a Beszélő levele a Valóság szerkesztőjéhez. Gyurkó „Egy írástudó végrendeletéhez” címmel – Gáll István halála kapcsán – a konszolidációs értelmiség válságáról ír, arról, hogy az elveszítette korábbi befolyását a közvéleményen belül. Írásában tulajdonképpen mint a kádári korszak vezető értelmiségije hívja fel a figyelmet az ellenzéki kör jelentőségére, s szinte tereli elveszített közvéleményét az új korszak értelmiségi elitjéhez: „Ha nem beszélünk mi, beszélnek mások, más szándékkal, más világgép birtokában. Amíg bennünket számtalan felesleges kötöttség bénít, ők pedig nem ismernek korlátokat, a harc esélytelen. Ilyen helyzetben csak hatalmi eszközökkel lehet győzni, a szellem cselekvésképtelen. S ki kívánja ezt?”⁷⁹ Ez a nyilvánosság előtt tett üzenet már egyértelmű jelző az ellenzék számára, és a Beszélő-körnél, az ellenzék prominens képviselőinél kedvező fogadtatásra is talál. Ismétetlen megfogalmazódik a reformellenzék és a demokratikus ellenzék kölcsönös és közvetlen érdekeltsége az együttműködésben. Reformpártra van szükség a kormányzaton belül – állítják –, „amely vállalja a harcot a kormányzaton belüli rendpárttal és az apparátusok ellenállásával, s vállalja a reformot kísérő nyitabb társadalmi konfliktusok kockázatát...”⁸⁰

Az MDF-nek mint szellemi mozgalomnak a megjelenése a Beszélő írásaiból és a különböző megnyilatkozásokból szemmel láthatóan meglepi a szamizdatosokat. A későbbi liberális politikusok a lakitelki rendezvényt követő hetekben, például az Örley jövőhöz tett kirándulás alkalmával rezignált és szkeptikus hangot ütnek meg a maguk és az ország jövőjét illetően. Felbukkan a demokratikus ellenzék sajtójában, önreflexióban visszatérő önvád, a társadalom mindennapi problémáinak nem ismerete, annak lebecsülése és a társadalomidegenség. „Ki olvas szamizdatot egyáltalán?

Igen fontos a magasröptű eszmefuttatás, de az értelmiségieknek minden korban még egyéb feladata is volt, nevezetesen az élő (s nem csupán a messziről figyelt szociológiai felmérésekben szereplő) étellel, az EMBEREKKEK kialakított és ápolta kapcsolat. Ma létezik ez? Lehet persze, hogy csupán az információim hiányosak, de ilyen jellegű kísérletekről nem tudok. Félő, hogy a szotyolát köpögő, sokszor bizony lenézett emberekkel végképp megszakadt a kapcsolat, vagy legalábbis igen problematikus.”⁸¹ A társadalommal való kapcsolat hiánya azért is szorító, hiszen a hatalommal kötendő kompromisszum csak úgy lehetséges, ha az ellenzék a társadalom mozgósítása révén politikai hatalomként is képes megjelenni. A tárgyalás a kompromisszum és a kölcsönös önkorlátozás mellett tárgyaló feleket is feltételez. A Társadalmi Szerződés egyik hipotézise, hogy létrejön majd – Lengyelországhoz hasonlóan – egy társadalmi tömegmozgalom. A hatalom és a tömegmozgalom, az ellenállás és a kompromisszum tengelyén mindinkább hangsúlyossá válik a politikailag releváns – „a politikai nyugalom szempontjából döntő” – rétegek megszerveződése, illetve a társadalmi ellenhatalom kiépülésének ösztönzése, elsősorban azért, hogy a várható konfliktusok nyitott válása elkerülhető legyen. „Meg akartuk mutatni – mondja Kis János egy későbbi interjúban –, hogy érdemes köztes megoldásokon gondolkodni a kezdő helyzet, a pártállami diktatúra és a végcél, az alkotmányos többpártrendszer között.”⁸²

Az ellenzék ideológusai számára világos, hogy egy átfogó reformprogram keretében a gazdasági szükségintézkedésekhez a társadalom valamilyen szintű hozzájárulása is szükséges. A párbeszéd, az egyezkedés szükségessé teszi a legális tevékenységet.⁸³ Bár fontosnak tartják a reformkommunisták által szorgalmazott egységfront létrejöttét, az ellenzék jövőjét, a demokratikus ellenzék legalizálását nem ezen belül képzelik el. A kibontakozáshoz szükséges politikai konszenzus – véleményük szerint – nem teremthető meg a hatalom keretei között; ha ez egyáltalán lehetséges, csakis a pártállamtól elkülönült, független tömegmozgalom-

⁷⁹ „Levél a Valóság szerkesztőjéhez!” Szerk. cikk, Beszélő 17.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Tamás Gáspár Miklós: Útban Bankok felé! Beszélő 22.

⁸² Interjú Kis Jánossal. Mozgó Világ 1990/3.

⁸³ Kis János: Mitől féljünk? Beszélő 23. Lásd még „A demokrácia tábora nem abból meríti erejét, hogy

nagy tömegeket képes szervezeten mozgósítani, hanem a pártállam gyengeségéből. Nem tudhatjuk, az ország gazdasági állapotának – egyelőre úgy látszik – feltartóztatathatatlanság romlása milyen magatartást fog kiváltani a politikailag döntő súlyú ipari munkásságból.” Kis János: Mit képvisel a Beszélő? Beszélő 26.

mal kötött társadalmi szerződésben születhet meg. Figyelemre méltó, amit Kis János ezzel összefüggésben írt: „Ne attól félünk, hogy a mozgalom létrejön, hanem attól, hogy mi lesz, ha nem jön létre.”⁸⁴

Az 1988-as májusi pártértekezletet követően megalakul a Szabad Kezdeményezések Hálózata mint politikai mozgalom, amely élesítő szerepet kíván betölteni a politikai társadalom létrejöttében. A mozgalom, amelynek kapuit vezetői igen szélesre tárták – hiszen a polgárjogi aktivitás eszmei alapját a „demokrácia világnézete”, 56 rehabilitációja, a többpártrendszer programja alkotják –, valójában nem érte el a kitűzött célját: a már szervezett társadalmi erők integrációját és új mozgalmak kezdeményezését. Fontos mozzanat, hogy bár a legtöbb szervezet programjába bekeült a többpártrendszer követelése, de a párttá válás rubikonját a demokratikus ellenzék viszonylag későn, csak 88 végén lépte át.

92

Az átmenet második szakaszának végén jelentkezik az Új Márciusi Front, amelybe még a Hálózat tagjai is – Tardos Márton, Vásárhelyi és mások – belépnek, de a döntés Beszélő-beli indoklása már félig szakítás a pártreformerekkel. A Beszélő szerkesztői szerint „olyan platform történt a megegyezés, ahol a másik félnek kellett elfogadnia éveken, évtizedeken keresztül elutasított, sőt megbélyegzett álláspontot”.⁸⁵

Az átmenet harmadik szakasza tulajdonképpen már a nyílt pártalakulások időszaka, amikor a parlamenti pártpluralizmus már nem a politikai kibontakozás távlati horizontján jelenik meg, hanem közvetlen harci kérdés. Ezzel párhuzamosan az ellenzéki teoretikus megnyilvánulások szerint a korábbi forgatókönyvekben meghatározott stabilitásfelfogás megkérdőjeleződik, illetve annak legfontosabb tényezőjévé a fejlett kapitalista országok válnak. Elindul az a folyamat, amely, véleményem szerint, a civil társadalom átértékeléséhez vezet. Az átmenet sikeréhez már csak arra van szükség, hogy a társadalom sorsdöntő pillanatok-

ban mutassa meg erejét; szerepe rendkívül fontos, de csak szimbolikus. Tehát a nyugati hatalmak növekvő befolyása a térségre valójában a társadalom szervezett nagy tömegeinek mozgósítását is helyettesíti, s innentől fogva a társadalmi megmozdulások már a megszerzett pozíciókat is veszélyeztethetik, és hátrálthatják a fő célt, a Szovjetunió konszolidált visszavonulását. A stabilitás és az egyezkedés céljából tulajdonképpen már csak időlegesen van szükség a társadalom mobilizálására. A cél már nem a hatalom és a társadalom szembéállítás, hanem ezzel szemben olyan konfliktusok „gerjesztése”, amelyek a párthoz kapcsolódó, de egymással szemben álló erőket választják szét. Kis János több ízben óva int a hatalom kontra társadalom konfliktusától, egy olyan koalíció létrejöttétől, amely a Münnich Ferenc Társaságtól az Új Márciusi Front párttag résztvevőjeig mindenkit egy táborba hoz.⁸⁶

89 közepén tehát már nincs szükség egy matszervezetre, integrált ellenzékre. A szabad választások már tagolt pártpolitikai struktúrát igényelnek, ami az SZDSZ számára új kihívást jelent. Ugyanis „az SZDSZ 1989 szeptemberéig küszködött azzal a kérdéssel, miként találhatná meg a módját ismertsége növelésének, illetve a mértékadó társadalmi rétegekkel (így a munkásokkal) való kapcsolatfelvételre.”⁸⁷ Egyet lehet érteni Csizmadia Ervin értékelésével, amikor úgy fogalmaz, hogy az SZDSZ pártstratégiai változásainak alapvető magyarázata önmaga hátrányos helyzetéből, illetve annak megszüntetési kényszeréből adódott. Ez jelentős mértékben járult hozzá a megállapodások aláírásának megtagadásához és a négy igenes népszavazás kiköveteléséhez, ami végül is az SZDSZ nagy párttá alakulásához vezetett.

Befejezésül

A magyar politikai átmenet reform típusú változás: abban az értelemben, hogy a reform a forradalom prevenciója, tehát alapvetően felülről ve-

⁸⁴ Tamás Gáspár Miklós: Irányzatok az SZDSZ-ben, Szabad demokraták 1989. 3. „Az SZDSZ megalakításakor számosan kimaradtak az egykori hálózat tagjai közül, különösen fájdalmas szerintem a BZST tisztségviselőinek... a hiánya. ...Nem követett benünket az SZDSZ-be a volt demokratikus ellenzék plebejus-radikális szárnyának többsége sem, az, amely a Demokrata, Hiányok c. szamizdat lapok köré, illetve a republikánus körbe csoportosul. ...A mai SZDSZ-ben politikai eredetét tekintve egyetlen régebről ismert szubkultúra ismerhető föl, a volt de-

demokratikus ellenzék kezdeményezőinek értelmiségi csoportja... A másik politikai szubkultúra, amelynek erőteljes a képviselete, az 56-os nemzedéké.”

⁸⁵ Kis János: Új Márciusi Front (Szerkesztőségi cikk). Beszélő 25.

⁸⁶ Kis János: Mit képvisel a Beszélő? Beszélő 26.

⁸⁷ Csizmadia Ervin: Utak a pártosodáshoz (A többpártrendszer kialakulása Magyarországon 1985-91).

⁸⁸ Böröcz József: „Tetszetek volna forradalmat csinálni” (Jegyzet a magyar átalakulásról). Csendes? Forradalom? Volt? 1991.

zényelt folyamat, amelynek a társadalom a tárgya, s nem pedig alanya.⁸⁸

Különböző reformtípusokat különböztethetünk meg szerkezeti, objektív jellegzetességek, illetve szubjektív összetevők alapján. Léteznek az eltérő társadalmi csoportok által intencionált, válságmegelőző, növekedési, bővülési és stabilizáló reform. A nyolcvanas évek magyar fejlődésében – amellett, hogy valamennyi említett reformtípus programatikusan is megjelenik – hangsúlyos szerepet a krízismegelőző és a növekedési reform (ideológiai) hordozói kapták.

Strukturális vagy válságmegelőző reformról akkor beszélünk, ha „az uralkodó csoport a politikai rálátást biztosító pozíciók, illetve a felismeréshez szükséges tudás monopóliumának birtokában előbb ismeri fel a felbomlás veszélyét alávettjeinél...”⁸⁹ A reform valójában az időben felismert strukturális konfliktusok lehetőségét, illetve kiterjedését hárítja el.

Növekedési reform a növekedési válságra adott válasz. Ez esetben az uralkodó csoport továbbgazdagodásának gátjai vannak, és a konfliktus feloldását a hatalmi elit – vagy annak egy része – a technostruktúra „kooptálásától” várja.

A különböző reformtípusok a változtatlanság és a forradalom között helyezkednek el. A reform jellegét a legmerészebb változtatások között is megőrzi, hiszen a reformban – mint lehatárolt forradalomban – a kontinuitás szerepe a meghatározó. Annak ellenére, hogy bizonyos területeken radikális változtatásokat, másuttal éppen ellenkezőleg, konzervatív hatásokat szorgalmaz. (Így például a jogrendszer kontinuitása folytán a korábbi jogrendszerben létrejött aktusok, cselekmények, viszonylatok legalitása nem vonható kétségbe, amely függetlenül a jog tartalmától, a jogbiztonsághoz és a status quo dinamikus megőrzéséhez szolgáltatt technikát. Ezért például az igazságtételi tervek megvalósítása egy meg nem történt forradalom forradalmi jogalkotását jelentené.⁹⁰ Megőrzi a reform az átalakulás folyamatosságát a

társadalom mobilizálása során is, amely többnyire szimbolikus, és csupán az elégedetlenség lehatárolt megnyilvánulásait engedélyezi.

A reform ideologikus formája az önkorlátozó forradalom. Ha van önkorlátozó forradalom, akkor kell lenni ezzel adekvát magatartásformának is. A berendezkedést feláldozni hajlandó reformerek és ellenzékiek között a tekintetben egyetértés jött létre, hogy reform kell, vagyis strukturális változás. A párton belüli reformer-értelmiség, a gazdasági szakértők és az ellenzéki értelmiség között alapvetően nem a politikai platformban, hanem a politikai mentalításban, beidegződésekben található meg a különbség. A reformkommunista belülről bírálja a rendszert és lojális a párthoz, az ellenzékít viszont szociális helyzete, speciális szocializációja történetileg is, konkrétan is a hivatásos forradalmárok örököséhez sorolja. Nem a cél és az eszköztár a forradalmi, hanem a szerepe és a küldetés tudat, s talán a sors is: „A hivatásos forradalmárok elég jelentős szerepet játszottak minden modern forradalomban, de ez nem a forradalmak előkészítésében állt... A legtöbb forradalom éppúgy meglepte a forradalmárok csoportjait és pártjait, mint a többiekét, s nemigen volt olyan forradalom, amelynek kitörését a forradalmárok tevékenységének számlájára lehetne írni. Általában ellenkezőleg történt: a forradalom kitört és mintegy kiszabadította a forradalmárokat onnan, ahol történetesen éppen voltak – börtönből, a kávéházból, vagy a könyvtárból. ... Még Lenin hivatásos forradalmárokból álló pártja sem tudott volna forradalmat »csinálni«, a legjobb, amit tehettek, hogy a helyszínen voltak, vagy hazasiettek a megfelelő pillanatban, vagyis az összeomlás pillanatában. Újra és újra igazolódott Tocqueville 1848-as megfigyelése, amely szerint a monarchia nem a győztesek csapásainak hatására, hanem ezek előtt omlott össze, és a győzteseket épp annyira meglepte győzelmük, mint a legyőzötteket vereségük.”⁹¹

⁸⁸ Vass Csaba: Az utolsó kényszerszavazás 1990.

⁹⁰ Bragyova András: Az igazságtétel legalitása. Magyar Tudomány 1992/2.

⁹¹ Hannah Arendt: A forradalom. Gondolat, 1991. 340–341. old.